

Stordrift og fællesdrift

Af *Erland Porsmose Christensen.*

Godsstrukturer ved Kertinge Nor igennem 600 år.

I et nyligt udkommet værk beskriver cand. mag. Jytte Jensen organiseringen og finansieringen af de storstilede byggearbejder på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne.¹ I en måske lidt koncentreret form gøres der her for første gang detaljeret rede for et dansk herregårdsbyggeri: omkostninger til materialer, arbejds løn og transport, forholdet mellem lokal og indforskreven arbejdskraft, materialernes proveniens m. v. Noget almindeligt herregårdsbyggeri var der nu ikke tale om, idet stedet skulle tjene som residens for den ganske vist uægte kongesøn Ulrik Christian Gyldenløve. Christian d. IV erhvervede herregården af Christen Knudsen Akeleje i 1616. Den lød da navnet Skinnerup og var en mindre hovedgård med et godt arronderet bøndergods, der tilsammen talte 23 gårde og 19 huse. I 1632 toges beslutningen om at give godset til den da toårige Ulrik Christian Gyldenløve, og i tiden frem til 1645, hvor den formelle overdragelse fandt sted, foretoges store godsopkøb. Udover mange relativt små handler erhvervedes to mindre hovedgårde, Trellerup og Østergård, hvis jorder stødte op til Skinnerup, med underliggende bøndergods, således at hovedgården Ulriksholm i 1645 havde et tilliggende på 61 fæstegårde og 24 huse.

Medens bøndergodset således øgedes til næsten det tredobbelte, erstattedes de gamle miserable bygninger i Skinnerup borg- og ladegård med nye anlæg, der kunne være en kongesøn værdig. Udgifterne til byggeri og godsopkøb er af Jytte Jensen beregnet til ca. 34.000 rigsdaler, hvoraf de 18.000 brugtes til byggeriet.² Langt den største del af totalsummen tilvejebragtes fra kongen, medens resten hentedes fra godsets driftsoverskud. Beløbene kan sammenholdes med godsets årlige driftsoverskud, der før de store udvidelser lå på ca. 400 rdl., og herefter – omend naturligvis stærkt svin-

gende – omkring 1000 rdl. Da prisen på en td. htk. bøndergods i området ifølge matriklen af 1662³ lå på 50–60 rdl., og en gennemsnits bondegård på 8–9 tdr. htk., følger heraf en pris for en „normal“ fæstegård på ca. 400–540 rdl. Det drejer sig altså om endog meget store summer, og uden store kapitaltilførsler udefra havde det aldrig været muligt at gennemføre godsopkøb og byggeri samtidigt.

Da det er herregårdsbyggeriet, der står i centrum i Jytte Jensens arbejde, tilegnes godssamlingen kun nogle få sider,⁴ og i det følgende skal det derfor forsøges at sætte storgodset Ulriksholms dannelse ind i en større sammenhæng ved en undersøgelse af den adelige godsstrukturens udvikling i området ved Kertinge Nor på Nordøst-Fyn.⁵

Vort område består af Kølstrup, Åsum, Agedrup, Seden og dele af Marslev og Munkebo sogne. Som indledning til undersøgelsen skal dette område præsenteres ved en gennemgang af bebyggelsessituationen omkring 1500.

Fra Næsbyhoved len, hvorunder vort område hørte, findes et enestående skattemandtal fra 1511 bevaret,⁶ der i hvert fald i princippet omfatter alle bønder inklusive ugedagstjenerne til de adelige hovedgårde.⁷ Da hovedgårdene var skattefrie, kan de i mandtallet kun erkendes netop gennem ugedagstjenere. Ud fra mandtallet kan bebyggelsernes størrelse og fordeling i vort område altså kortlægges, idet det dog må konstateres, at muligheden for flere brugere på en gård eller ødegårde påfører slutninger fra antal bønder til antal gårde en vis usikkerhed. Inden for området er da nævnt følgende bebyggelser (med antallet af bønder i parentes):

Kølstrup sogn: Kørsinge (4), Kill (2), Skinnerup (4), Kølstrup (8), Kertinge (17), Ladby (15), Kejrup (1), Hundslev (10+4).⁸ Der nævnes ingen ugedagstjenere/hovedgårde i sognet, og enestegården Kejrup er åbenbart ikke regnet som hovedgård. De to bønder i Kill – det senere Østergård – er begge overstregede, muligvis et tegn på en begyndende ændring af denne bebyggelses status.

Marslev sogn: Radstrup (4), Holev (10), Klarskov (3), Marslev (16), Bullerupgård (1). To af bønderne siges at være ugedagstjenere til Jens Stigsen (Ulfeldt) til Vejrup hovedgård i Marslev

sogn.⁹ Den senere enestegård Klarskov synes at være delt op i tre gårde, eller måske drevet af tre bønder i fællesskab. Bullerupgård må sandsynligvis høre med til Bullerupgodset i nabosognet, hvorom senere.

Af Munkebo sogn: Trellerup (4), Dræby (19). Ingen oplysninger om ugedagstjenere eller hovedgårde.

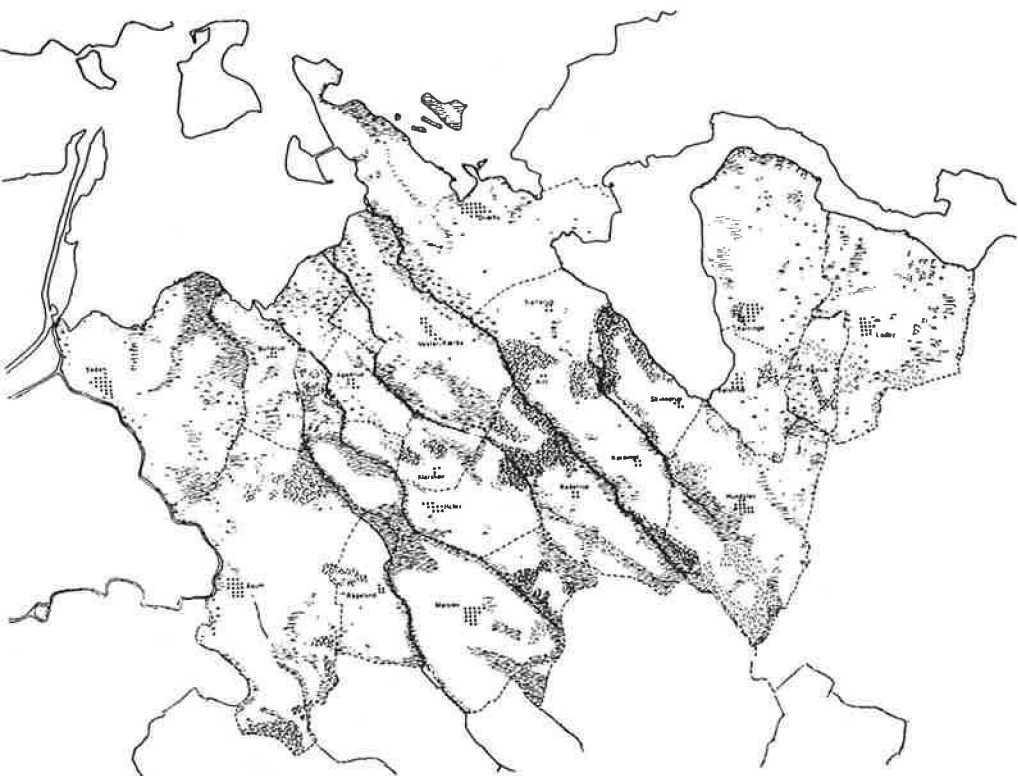
Agedrup sogn: Agedrup (5), Kærby (12). Landsbyen Bullerup, der i nyere tid regnedes med til Agedrup sogn, Bjerger herred, må være hjemstedet for de 5 Bullerupbønder, der såvel i 1511 som i et skattemandtal fra Odensegård len 1610 (Rigsarkivet) opføres under Åsum herred.

Åsum sogn: Åsum og Rågelund opføres desværre samlet med i alt 21 bønder.¹⁰ Ingen oplysninger om ugedagstjenere/hovedgårde i dette eller det følgende sogn.

Seden sogn og by (18).

Som det fremgår af kortet over vort undersøgelsesområde, er landsbyernes placering, størrelse og ejerlavsgrenser i høj grad tilpasset de naturlige skel, som afsmeltningssystemet mellem Odense Å og Kertinge Nør medfører. Landsbyerne i dette system er sædvanligvis anlagt på toppen af de små lerbakkeøer, der rager op over istidsflodernes sandaflejringer og engområder. Medens dette område i 1511 udelukkende synes anvendt til landsbybebyggelse, så dannede det dog i 1300-tallet ramme om adskillige adelige hovedgårde.

Hovedgården Bullerup nævnes første gang 1383, hvor den ved skiftet efter Axel Jacobsen (Ulfeldt) tilfaldt sønnen Johannes Axelsen.¹¹ Skiftet omfattede et lille hundrede gårde på Fyn, foruden en mindre del i Skåne. Størstedelen heraf må nærmest karakteriseres som strøgods, men netop omkring hovedgården Bullerup i Agedrup sogn var skabt et forholdsvist godt arronderet gods bestående af Bullerup by i Åsum herred: 1 brydegård (måske en ladegård) og 8 landbogårde, 2 gårde og 7 gårdsæder i Kærby (sandsynligvis arbejdskraft til godset), 1 gård i Kørsinge, 1 gård i Ladby, 1 i Radstrup, 1 i Klarskov, 3 i Holev og 1 i Rågelund. Mærkeligt nok opføres Bullerup by altså under Åsum herred, men Bullerup-

Bebyggelsens fordeling 1511. Udskiftningskortene fra ca. år 1800 har dannet grundlag for rekonstruktion af områdets eng, engskov og skov-forhold tillige med ejerlavsgrensene (punkteret linie). Antallet af bønder (incl. præster) i hver bebyggelse (hver bonde ét kvadrat) er afsat ifølge skattemandtallet 1511.

gård i Bjerger herred (Agedrup sogn). Der må være sket sognereguleringer i dette område – jvf. placeringen af Bullerupgård under Marslev sogn i 1511.

Ved Johannes Axelsens død i 1396 gik Bullerup-godset videre til søstersønnen Axel Andersen (Mule), der 1423 afstod det til Sten Basse, lensmand på Nyborg Slot.¹² Sten Basse blev indført i godset 1429, 1434, 1436 og opnåede i 1438 låsebrev herpå. Tre år senere skænkede han alt sit købe- og pantegods på Fyn til Antvorskov Kloster, hvorfor transaktionerne omkring Bullerup-godset kan følges nøje i registraturen over Antvorskov Klosters breve.¹³ Ejen-

domshandlerne er præget af en stadig kamp for at opnå en uomtvistelig ejendomsret – godsets spredning, pantsættelser og genpansættelser var en alvorlig hindring herfor. Således måtte Sten Basse i 1433 købe 4 gårde i Holev og Marslev for anden gang, da det viste sig, at Axel Andersen havde været i uretmæssig besiddelse heraf i 20 år!

Men selv om Sten Basse måtte afstå en del af de gårde, han allerede var blevet indført i, så var det dog et ganske betydeligt gods, han overlod Antvorskov kloster i 1441. Med Bullerup hovedgård fulgte igen Bullerup by – en gård dog undtaget, 4 gårde i Kærby, 6 gårde i Holev (ca. 1500 erhvervede klostret yderligere 3 her), Klarskovgård, 4 gårde i Rågelund, 4 gårde i Radstrup, 1 gård i Kørsinge og 1 gård i Ladby. Foruden Bullerup-godset havde Sten Basse imidlertid i 1433 erhvervet Kertinge hovedgård med 3 brydegårde og 4 landbostavne (heraf de to øde), og gennem sit ægteskab kom han i besiddelse af Hundslev Skovgård med tilhørende Hundslev gods.

Antvorskov Klosters nye godskompleks var strukturmæssigt delt op på fire hovedgårde, nemlig foruden Bullerup og Kertinge formentlig tillige Klarskov og Hundslev Skovgård. Ganske vist benævnes Klarskovgård intetsteds udtrykkeligt som hovedgård, men klostret tog dog sidst i 1400-tallet lovhævd på dens enemærker.¹⁴ Hundslev Skovgård havde også jorden i enemærke, og i 1490 skriver Jep Mule sig til gården – formentlig som klostrets foged.

Fæstegodsets struktur ændres i tidsrummet fra 1383 til Sten Basses første indførsel i 1429. De 2 gårde og 7 gårdsæder i Kærby bliver til 3 gårde. Brydegården i Bullerup forsvinder. Den ny erhvervede Kertingegård synes derimod at have bibeholdt den ældre struktur med (tre) brydegårde og (fire) landbostavne.

Dette omsving fra det lille storbrug, brydegården, med tilhørende arbejdskraft i de oftest næsten jordløse gårdsæder eller landbostavne, til det i nyere tid så velkendte fæstegårds (eller med dattidens benævnelse, landbogårds) system, synes i det hele taget at være et karakteristisk træk for senmiddelalderen.¹⁵

Antvorskov Klosters godskompleks i Bjerge Herred forblev uberørt indtil reformationen, hvor kronen overtog det. Inden vi ser

nærmere på denne overgang, skal den øvrige middelalderlige hovedgårdsbebyggelse i vort område dog inddrages.

I det store Kølstrup sogn optræder foruden Kertingegård og Hundslev Skovgård endnu to hovedgårde: Kejrup og Skinnerup. Kejrup nævnes som hovedgård allerede i 1385, hvor det tilliggende fæstegods bestod af en gård „hos Kejrup“, 2 i Ladby, 1 i Kertinge og 1 i Kølstrup. I året 1400 erhvervede kronen dette gods.¹⁶ Samtidig hermed omtales en „curia Skymethorp“ på Fyn¹⁷, der sandsynligvis skal henføres til Skinnerup i Kølstrup sogn. I et skifte fra 1473 nævnes to gårde med hver en gårdsæde i Skinnerup – muligvis en relikv af en hovedgårdsstruktur (jvf. Bullerup og Kertinge).¹⁸

I nabosognet Marslevs nordlige del kunne der ikke godt være plads til flere hovedgårde, da Klarskov-Holev-Radstrup komplekset dækkede hele området.

I den sydlige del af Munkebo sogn nævnes i 1422 fru Anne, Borkvard Limbeks, i Dræby¹⁹, hvad må indicere en hovedgård her.

I Agedrup sogn synes Bullerup at være eneste middelalderlige hovedgård.

I det lille Seden sogn er der ingen spor efter middelalderlige hovedgårde, men her optræder Sct. Hans Kloster også som eneejer i matriklen 1664.²⁰

For Åsum sogns vedkommende er det også tvivlsomt, om der kan tales om middelalderlige hovedgårde – i hvert fald afhænger det af en tolkning af brydegårdsbegrebet. Af matriklen 1664 fremgår det, at Sct. Hans Kloster havde tre fæstegårde i byen, medens Sct. Knuds Kloster havde hele tolv gårde, og de to resterende tilhørte Vejrupgård. Der er næppe tvivl om, at klosterlenenes bøndergods må være erhvervet til klostrene i middelalderen, og endvidere må der på den tid have eksisteret en brydegård i byen. Af markbøgerne fra 1682 fremgår det nemlig, at Sct. Hans Klosters tre gårde havde det meste af deres jord samlet i tre „Brydelandsskifter“ (et i hver vang) nær ved byen.²¹ De tre gårde må da formentlig være opstået ved deling af en brydegård. Muligvis har en sådan brydegård også eksisteret på Antvorskov Klosters gods i Rågelund; i hvert fald omtales en Niels Bryde i Rågelund i forbindelse med en mindre jordhandel med Sct. Hans Kloster.²² Sådanne brydegårde

har dels haft til formål at administrere klostrenes øvrige gods i byen, bl. a. opkrævning af landgilden, og dels har de oftest et større jordtilliggende, der helt eller delvis kunne drives ved hjælp af de øvrige bønders eller husmænds arbejdsydelser. Overgangen hovedgård – ladegård – brydegård kan således synes flydende, og det er givet, at mange adelige hovedgårde er blevet forvandlet til brydegårde ved klostrenes overtagelse af dem. Som vi har set på Hundslev Skovgård, kunne klostrenes fogeder på brydegårdene meget vel være adelige og endda skrive sig til gården. Efter denne gennemgang kan de middelalderlige hovedgårde i vort undersøgelsesområde nu sammenstilles.

I Kølstrup sogn hele fire: Kertinge, Kejrup, Skinnerup og Hundslev Skovgård. I Marslev sogn Klarskov. I Munkebo sogn Dræbygård. I Agedrup sogn Bullerup. De to sidste sogne Åsum og Seden adskiller sig klart fra denne adelige godsstruktur ved de to Odenseklostres stærke dominans, der forårsager, at kloster-brydegårde træder i stedet for adelige hovedgårde – en proces, vi også kan iagttage på Antvorskov Klosters gods (jvf. Hundslev Skovgård).

Det af Aksel E. Christensen konstaterede forhold på 1½ middelalderlig hovedgård pr. fynsk sogn²³ synes således meget godt at svare til billedet fra vort undersøgelsesområde, og også her synes dette antal at dale til en trediedel inden den tidlige enevælde, ja faktisk til 1/7, for i 1660 eksisterede kun én hovedgård i vort område! I det følgende skal denne udvikling følges, og Antvorskov Klosters gods kan tjene som et passende udgangspunkt.

Sækulariseringen af Antvorskov Kloster skete først endeligt i 1580, hvor Frederik d. II gjorde det til et kongeligt len.²⁴ Klostrets omfattende godstilliggende (ca. 600 gårde) havde kongen dog allerede inden denne tid disponeret over. De fynske gårde var dels blevet lagt under Odensegård len²⁵, og dels afhændet til adelen ved mageskifter. Det kan synes underligt, at kronen ikke udnyttede sin nye dominans i området til storgodsdannelse. På reformationstiden var kronen i besiddelse af 17 gårde i vort område, heraf 9 i Kertinge, og hertil kunne nu lægges bispegodset²⁶ og klostergodset. Sidstnævnte bestod af Antvorskov, Sct. Knuds, Sct. Hans og Dalum Klosters besiddelser, i alt et lille hundrede gårde. Herefter måtte

kronens andel i vort område løbe op til $\frac{2}{3}$ af de godt 180 bønder/gårde, der opregnes i 1511. Et imponerende gods kompleks koncentreret om størstedelen eller alt hartkornet i følgende byer: Åsum, Rågelund, Seden, Bullerup, Holey, Radstrup, Kørsinge, Kertinge, Hundslev foruden gårdene Hundslev Skovgård, Kejrup og Klarskov og mere eller mindre spredt gods over resten af området. Kun et større hul gabte frem, nemlig umiddelbart syd for Kertinge Nor ved Dræby, Trellerup, Kill, Skinnerup og Kølstrup, hvori kronen kun havde en ringe del eller overhovedet ingen ejendom. Man kunne formode, at kronens første bestræbelser måtte gå ud på at lukke dette hul, men tværtimod skete der det stikt modsatte: det udvidedes.

I 1576 bortmageskiftede kronen Hundslev Skovgård og 5 tilhørende gårde i Hundslev til Jacob Ulfeldt til Kogsbølle²⁷, og tre år efter overtog Ulfeldt også Kejrup på lignende vis.²⁸ Nyerhvervelserne genfindes i Jacob Ulfeldts jordebog fra 1588.²⁹ Kejrup opføres her som en fæstegård på 26 tdr. htk. – svarende til tre „normalgårde“. Hundslev Skovgård opføres med 20 tdr. htk. og uden fæsternavn – tilsyneladende fordi Ulfeldts svigermor Maren Juel havde taget ophold på gården.³⁰ Gården havde dog tidligere været beboet af fæstere, og blev det også siden, og den må sammen med Kejrup siges at være gledet ud af hovedgårdenes rækker, skønt tiliggendte for begge gårde stadig ækvivalerede 2–3 bondegårde.

Radstrupgodset var i 1583 pantsat til Erik Hardenberg³¹ – ejer af Skovsbo og Vedføfte, kronens lensmand på Eskebjerg (Hindsholm) og Hagenskov – der året efter opnåede skøde herpå.³² „Radstrupgodset“ bestod af de 4 gårde i Radstrup, 10 gårde og 1 gadehus i Holey tillige med Klarskov, 1 i Kørsinge, 3 i Kærby og 1 gård og 1 gadehus i Marslev eller med andre ord grundstammen i det gamle Antvorskov kloster gods. Klarskov optræder ved denne lejlighed som en fæstegård på 18 tdr. htk., og også den er altså gledet ud af hovedgårdenes rækker.

Gennem disse transaktioner havde kronen altså afhændet en væsentlig del af klostergodset og stod nu tilbage med et kompleks omkring Åsum, Rågelund, Seden og Bullerup og isoleret herfra desuden Kertinge.

De to sidste hovedgårde fra Antvorskov Klosters gods Bullerup og Kertinge led den samme skæbne som Hundslev Skovgård og Klarskov – heller ikke de overlevede klostertiden.

Denne klostrenes – og for den sags skyld også kronens og højadelens – hovedgårdsjagt er et gennemgående træk over hele landet, hvor adskillige væbnergårde slagtes i senmiddelalderen.³³

De sidste middelalderlige hovedgårde i vort område gik det ikke stort bedre. Der er som nævnt intet spor af Dræbygård i 1511, men det udelukker jo ikke, at denne hovedgård kan have fortsat en beskeden tilværelse uden fæstegods og ugedagstjenere, i hvert fald omtales Dræbygård i 1589 som en herregård tilhørende Hans Urne.³⁴ Denne (fornyede?) status får dog hurtigt ende. I et skattemandtal fra 1610³⁵ nævnes den udtrykkelig som fæstegård, og 16 år efter genfindes „Dreibye Hoffuidgaardt“ i skiftet efter Eske Brock.³⁶ Den beboedes da af 2 fæstebønder, der ydede ikke mindre end 35 tdr. htk. i landgilde. Der hørte da 4 mindre gårde og 4 gadehuse (heraf 2 øde) i Dræby til godset. I matriklen 1662 var denne gård forlængst forsvundet af hovedgårdenes rækker, og jorden udstykket.

Gården Skinnerup i Kølstrup sogn synes også forsvundet i 1511, hvor der nævnes 4 bønder i Skinnerup by. Men netop her ved Kertinge Nor, hvor klostergodset ikke lukkede af for hovedgårdsdannelse, begyndte på reformationstiden en ny storgods-udvikling, der i sidste ende førte frem til et godskompleks, der langt overgik Bullerupgodset såvel i fæstegods som i hovedgårdsmark. Et karakteristisk træk ved denne nye godskoncentration i 1500–1600 tallet er netop, at der lægges stor vægt på at skabe en omfattende særdrift under selve hovedgården – en prioritering, der nødvendigvis medførte nedlæggelser af bøndergårde, ja af hele landsbyer. I forhold til senmiddelalderens beskedne væbnergårde på 2–3 bøndergårdes størrelse, var der unægtelig tale om betragtelige forskelle, og medens man i middelalderen havde fået dækket arbejdskraftbehovet ved relativt få gårdsæder, var det nu nødvendigt at forøge hoveriydelserne og i overensstemmelse hermed tilvejebringe et omfattende fæstegods i herregårdens umiddelbare nærhed.³⁷

Da Ole Worm i 1623 udbad sig antikvariske indberetninger fra

sognepræsterne, svarede Lauritz Stampe i Kølstrup, at man der i sognet havde to langdysser, som kaldtes „Skeningsbreff“, og bemærkede i forbifarten, „aff huilcken den herregaard Skenderup schall haffue sit naffn, och er icke 100 aar siden, at der stoed en liden landtzby och kaldet met samme naffn, huilcken war kon fire gaarde. Dem loed h. w. nu salig Knud Michelssøn affbryde, och der igien opbygde denne samme herregaard och loed hannem beholde naffnet.“³⁸ Knud Mikkelsen Akeleje nævnes første gang til Skinnerup i 1549³⁹, og inden dette år må hovedgården altså være opstået. Gården forblev i slægtens eje indtil 1616, hvor den afhændedes til Christian d. IV.⁴⁰ Der lå da i alt 23 gårde og 19 huse til hovedgården.

Endnu i løbet af 1500-tallet opstod imidlertid yderligere to hovedgårde, og det endog som direkte naboer til Skinnerup.

Enestegården Kill, som vi stødte på i 1511-skattemandtallet, nævnes første gang som hovedgård i 1584, og navnet ændredes snart efter til Østergård.⁴¹ Østergård var, da Christian d. IV erhvervede den i 1644, et lille gods med et tilliggende på 7 gårde, 1 bol og 7 huse.⁴²

Umiddelbart nord for Østergård grundlagde Hans Oldeland inden 1580 hovedgården Trellerup.⁴³ Trellerup var en lille landsbyhovedgård på 40 tdr. htk. skabt ved sammenlægning af to bøndergårde, og da Christian d. IV i 1640 erhvervede gården, var dens tilliggende kun 9 gårde.⁴⁴ Ingen af de tre nye hovedgårde var store nok til at deltage i udsalget efter Antvorskov Kloster, og det er vel tvivlsomt, om der nogen sinde var blevet skabt en stordrift her uden kongens hjælp og kapital. Ironisk nok blev udgangspunktet for det nye kongelige storgods netop det område ved Kertinge Nor, hvor kronen/klostrene ikke havde haft de store besiddelser. Men da lukningen af dette hul påbegyndtes med erhvervelsen af Skinnerup i 1616, var det allerede en menneskealder siden, at der var blevet holdt udsalg af kronens jordegods i Hundslev, Radstrup og Holey. Det fremmeste mål for det nye storgods Ulriksholm måtte da være at generhverve disse belejligt liggende gårde samt i det hele taget sikre sig resterne af kronens vidtstrakte gods i området.

Opbygningen af Ulriksholm gods foregik dels ved opkøb, dels

ved mageskifte. Hovederhvervelserne var foruden Østergård og Trellerupgård, Hundslev Skovgård med tilhørende gårde i Hundslev, samt (ved mageskifte fra Odensegård len) 9 gårde i Kertinge og 2 i Kørsinge. Nedenstående tabel viser i grove træk godssamlingens forløb, idet hovedgårdens bøndergods ud fra jordebøgerne er fastlagt 1616, 1636 og 1646.⁴⁵

Ulriksholms (Skinnerups) bøndergods 1616–46.

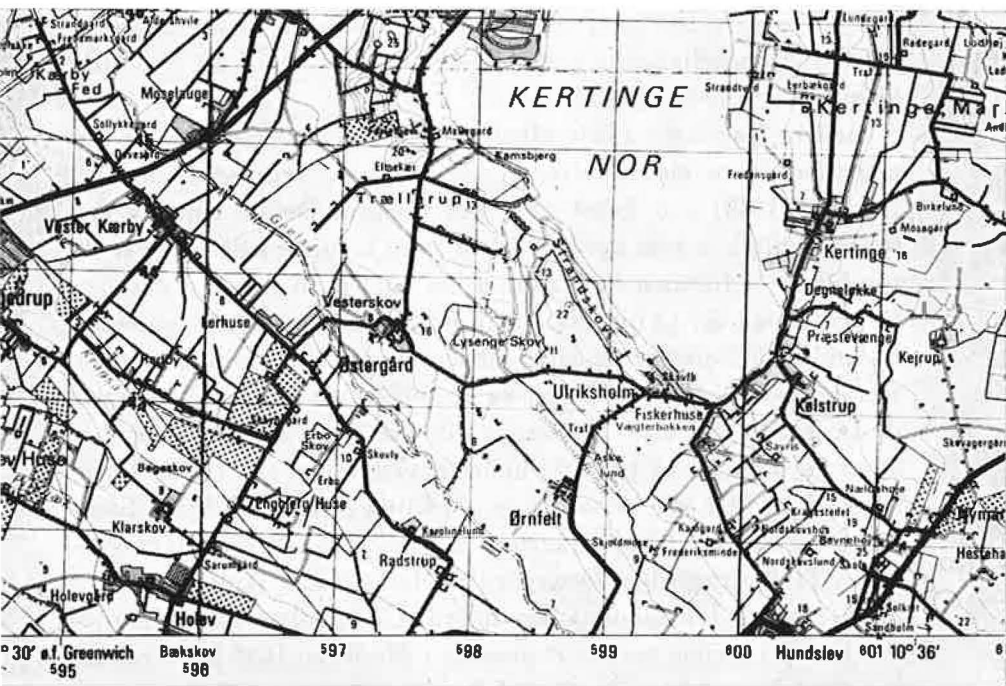
<u>Herred</u>	<u>Sogn</u>	<u>Ejerlav</u>	1616	1636	1646	
Bjerge	Kølstrup	Kølstrup	1 g + 3 h	1 g + 3 h	4 g + 10 h	
		Kertinge	4 h	4 h	11 g + 4 h	
		Kørsinge	–	–	5 g	
		Hundslev	5 g + 7 h	5 g + 7 h	10 g + 7 h	
		Ladby	1 g + 1 h	1 g + 1 h	1 g + 1 h	
		Agedrup	Vr. Kærby	–	–	2 g
	Munkebo	Dræby	7 g + 2 h	7 g + 2 h	7 g + 2 h	
		Trellerup	–	–	2 g	
		Munkebo	1 g + 1 h	1 g + 1 h	1 g	
	Drigstrup			6 g	8 g	6 g
		Rynkeby		2 g + 1 h	2 g + 1 h	2 g + 1 h
	Lunde				1 g	2 g
	Skam				3 g	
Skovby				5 g		
Åsum					2 g	
Vindinge					5 g	
			23 g + 19 h 34 g + 19 h 60 g + 25 h			

I 1636 er godssamlingen åbenbart indledt med erhvervelse af yderligere 11 gårde, der dog for det meste har en højt ubelejlig beliggenhed. Formålet med disse gårde var, som situationen i 1647 viser, at tjene som magelægsgods for bedre beliggende bøndergods i hovedgårdssognet Kølstrup, hvor der alene er tilkommet 24 gårde og 7 huse. Helt kunne strøgods imidlertid ikke undgås, alene ved erhvervelsen af Østergård med tilliggende bøndergods tilkom de 5 gårde i Vindinge herred.

Øgedes bøndergodset således til det næsten tredobbelte, så udvidedes hovedmarksgården dog endnu mere. Østergård, Trellerupgård og Hundslev Skovgård fik alle lov til at bidrage til hoved-

gårdstakstens forøgelse, og herudover led de to landsbyer Trellerup og Kørsinge efterhånden samme skæbne.

Årsagerne til de store hovedgårdstakst-forøgelser er udførligt behandlet af Gunnar Olsen i disputatsen Hovedgård og Bondegård (1957). Her må det række at anføre, at stordriften indebar fordele såvel på produktions- som afsætningsplanet, og at den alvorligste begrænsning for ekspansionen lå i antallet af hoveripligtige bønder til godset. Af ikke uvæsentlig betydning var endvidere skatteprivilegierne, der indebar frihed for skat til kronen⁴⁶ og kirken (tinden). Som følge heraf var nedlæggelse af bøndergårde en torn i øjet på præstestanden, og det hjalp kun lidet, at det i 1661 blev forordnet, at præsterne var berettiget til en årlig erstatningsydelse (refusion) fra hovedgården til gengæld for disse nedlæggelser. Kla-

Området omkring Kertinge Nor, som det ser ud i dag. Udsnit af Geodætisk Instituts 2 cm kort. Gengivet med instituttets tilladelse (A. 253/78)-Copyright.

gemål og retssager over manglende refusion hørte heldigvis fortsat til dagens orden, hvorfor vi i disse retssager og i de indberetninger, præsterne indsendte om deres kalds vilkår, har et godt kildemateriale til hovedgårdstakst-udvidelserne. At Ulriksholms ekspansion ikke danner nogen undtagelse fra denne regel, skal vi se i det følgende.

I 1636 havde Ulriksholm, som det fremgår af tabellen ovenfor, ingen besiddelser i Trellerup og Kørsinge, men inden 10 år var godset eneejer i de to byer.⁴⁷

Fra Odensegård len overførtes i 1638 kronens to gårde i Kørsinge på henholdsvis 4 og 6 tdr.htk. (jb. 1638), og tre år senere erhvervedes en gård på 10 tdr. htk. fra Knud Ulfeldt Jacobsen (jb. 1641). Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo måtte afhænde Kørsinge gård på 13 tdr. htk., som oprindeligt var kommet til Skovsbo med Antvorskov Klosters Radstrup gods (jb. 1642–43), og endelig erhvervedes den femte og sidste gård (10 tdr. htk.) i byen ved købet af Østergård med underliggende gods i 1644 (jb. 1643–44). I alt rummede byen altså 5 gårde og 43 tdr. htk.

Medens Kørsinges gårde således måtte samles enkeltvis, gik det noget nemmere med Trellerup. Hele byen erhvervedes samlet i 1640 (jb. 1640) ved købet af Trellerupgård. Denne omtales ved samme lejlighed som oprettet af to store bøndergårde på hver 20 tdr. htk. Her foruden lå i byen et bol på 1½ td. htk., og desuden tre gårde på hver 13 tdr. htk., hvoraf den ene dog stod øde og brugtes under Trellerupgårds avl. I alt skulle der altså oprindeligt have været 6 gårde i byen med i alt 80 tdr. htk., men allerede i 1640 var de tre gårde gået op i Trellerupgård. Tre år senere lægges endnu en af gårdene på 13 tdr. htk. under hovedgården (jb. 1643–44), og herefter var der kun et bol og en gård tilbage af bondebyen. Samtidigt hermed var håndværkerne i færd med at nedtage bygningerne på Trellerupgård og Østergård⁴⁸ – deres jorder skulle nu drives direkte under Ulriksholms hovedgård. Under disse omstændigheder kan det næppe undre, at præsten i Munkebo 1649 beklager sig over⁴⁹ at have mistet tienden af Trellerup by, der var fem af de bedste gårde i sognet (bolet altså ikke medregnet), fordi jorden nu var lagt under Ulriksholm, og herfor ydedes „ickun“ en årlig refu-

sion på 9 tønder byg og 3 rigsdaler. Som vi skal se, blev det ydermere ofte svært at få inddrevet denne refusion.

Allerede inden Trellerups totale inddragelse under Ulriksholm var hovedgården imidlertid begyndt at arbejde sig ind i Kørsinge. I 1646 bliver Anders Hansen for armods skyld fradømt sin gård i Kørsinge (4 tdr. htk.), og da den herefter lå øde, lod Gyldenløve den selv så til (rs. 1646–47). I 1651 nedlægges de resterende gårde, og Gyldenløve forpligter sig og sine arvinger til årligt at yde præsten i Kølstrup 15 tdr. korn.⁵⁰ Denne ydelse til Kølstrup præstekald erlægges endnu mere end tre hundrede år efter af Ulriksholm-Ørnfeltets besiddere. Imidlertid blev de 15 tdr. korn inden 1812 forvandlet til 16 rigsdaler,⁵¹ og da inflationen siden har kværnet, udgør den årlige afgift nu 32 hele danske metalkroner!

Med Kørsinges inddragelse under hovedgårdstaksten var der skabt direkte forbindelse til Hundslev Skovgårds eng og skovfang, som ergo lagdes under taksten.⁵²

I begyndelsen af 1650'erne stod den kun 20-årige Gyldenløve således som herre til et imponerende gods samlet af tre landsbyer og en større enestegård, foruden mindre arealer. Der var i alt gået mindst 16 bøndergårde med til hovedgårdstaksten (Skinnerup 4, Trellerup 6, Kørsinge 5, Kill 1), og den gamle Skinnerup hovmark var nu udvidet til det firdobbelte. Bøndergodsets forøgelse holdt ikke helt trit hermed. Nok var det øget til næsten det tredobbelte, men en del af gårdene kunne umuligt levere hoveri på grund af deres fjerne beliggenhed. Var der da virkelig arbejdskraft nok til den nye hovedgårdsmark, eller var stordriftsgrænsen overskredet?

Da godset erhvervedes i 1616, blev en bonde i Hundslev udtrykkeligt fritaget for landgilde og hovning sin livstid ud (han var omtrent 80 år), og skønt der ikke angives hoveriydelser for bønderne i godsets jordebøger, kan vi trygt regne med, at i hvert fald de indensogns bønder har fungeret som ugedagstjenere. Ved husene opføres imidlertid overalt hoveriydelser normalt fra 1 til 6 ugedage, hvis man da ikke lige frem som Jep Smed i Kølstrup arbejder frit på gården.

I 1616 var godsets tilstand – bortset fra 2 gårde i Dræby, som lå øde og tilsåedes fra hovedgården – som helhed god. Men alle-

rede i 1636 – altså tidligt i ekspansionsfasen – lå 5 huse øde. Det ene af disse – i Munkebo – var opgivet inden 1646, men på dette tidspunkt var der alligevel 6 øde huse (Hundslev 2, Kertinge 2, Kølstrup 1, Ladby 1) og 1 øde gård (Kørsinge). Samtidigt kan man i afkortningslisterne i godsregnskaberne se, hvorledes pengeydelse fra gårde og huse nedsættes i takt med øgede hoverikrav. Med inddragelsen af Trellerup og Kørsinges gårde skulle man antage, at buen måtte være spændt til det yderste. En del tyder faktisk på, at den flækkede.

I 1654 – tre år efter Kørsinges nedlæggelse – hedder det i godsregnskabet, at der nu i stedet for det afbrudte Kørsinge var opbygget tre gårde i Trellerup, og en fjerde var under bygning. Af fæsternavnene ses det da også, at i hvert fald to af de sidste 4 bønder i Kørsinge er overflyttet til Trellerup. Den sidste store udvidelse måtte således hurtigt opgives; i stedet for de sidste 4 gårde i Kørsinge på i alt 39 tdr. htk. opbyggedes nu fire gårde i Trellerup. Hver gård blev på 9 tdr. og 6 skpr. htk., eller i alt netop 39 tdr. htk.!

Hvorfor så denne gårdflytning? Svaret er enkelt. Kørsinges jord lå bedre for Ulriksholm, og desuden var boniteten højere her, især fordi Gyldenløve omhyggeligt sørgede for, at det nyopståede Trellerup fik den ringeste halvdel af den gamle by; resten blev lagt til hovedgården.

Resultatet udlæses med al ønskelig tydelighed i matrikelsarbejderne 1682–88, hvor den dyrkede jord inddeltes i 4 klasser, med henholdsvis 2, 3, 4 og 6 tdr. land pr. td. htk., og eng og skovarealer vurderedes i htk. efter deres hø og olden afkast.⁵³ Nedenstående tabel viser de fire bonitetsklassers procentvise andel i det samlede agerhartkorn, samt eng- og skov-hartkornet i procent af det samlede agerhartkorn. Foruden Trellerup er medtaget naboejerlavene Østergård, Ulriksholm og Dræby.

Hartkornets sammensætning 1682.

Ejerlav:	1. bon.	2. bon.	3. bon.	4. bon.	eng	skov
Trellerup	8	17	31	45	0	0
Østergård	24	54	14	9	18	17

Ulriksholm	20	43	14	23	15	4
Dræby	13	33	25	29	2	0

Det bemærkes først, at hovedgårdene har sat sig på al eng og skov. Desuden at deres bonitet er næsten omvendt proportional med Trellerups. Ikke mindre end 76 % af Trellerups agerhartkorn hidrører fra de to dårligste klasser; for Østergård og Ulriksholm er de tilsvarende tal 23 og 37 %. Dræbys ager- og eng-hartkorn udgør et mellemtrin, der sikkert ligger ret snært op ad den fordeling, som nabobyen Trellerup oprindeligt har haft.

Selv om nedlæggelsen af Trellerup by altså foreløbig måtte opgives, så havde Gyldenløve dog haft stor fordel af disse gårdflytninger, og 1650'erne betegner et foreløbigt højdepunkt i stordriftens historie i området, men lige så hektisk som komplekset var skabt, lige så hurtigt spredtes det for alle vinde ved Ulrik Christian Gyldenløves død i 1658. Kreditorerne krævede nu udlæg i godset for den kæmpegæld, Gyldenløve havde oparbejdet i forbindelse med hvervninger til svenskekrigen. Opsplitningen gik så vidt, at selve Ulriksholms hovedbygninger blev udloddet til flere prioritetshavere.⁵⁴

I matriklen 1664⁵⁵ er det tidligere storgods' elendighed da også klart stillet til skue. Ulriksholms hovedgård med 50 tdr. htk. står nu øde. Kørsing jord på 36 tdr. htk. er taget fra og udlagt til en Viborg købmand. Endnu 12 tdr. htk. fra Kørsinge er delt ud til fem bønder under Odensegård len. På Østergård står kun to huse, og gården med dens 36 tdr. htk. ligger øde. Trellerupgård er afbrudt på nær et hus, og de 4 genopståede bøndergårde i Trellerup er delt ud på tre kreditorer. Kørsinge blev muligvis atter bondeby for en stakket frist, i hvert fald nævnes i 1661 to bønder (?) „nu tilværendes i Kørsinge“.⁵⁶

Under disse omstændigheder førte præsterne i Kølstrup og Munkebo en næsten håbløs kamp for at sikre sig deres refusion. Kølstrup-præsten lader Gyldenløves refusionsbrev læse op for herredstinget i 1660 og 1661, og i 1662 lykkedes det endog at opnå kongelig konfirmation herpå.⁵⁷ Alligevel klager præsten i 1690 sig over, at han i nogle år i nogen måde er blevet nægtet afgiften.⁵⁸ Munke-

bo-præsten måtte i 1661 føre en retssag om den refusion af Trelle-
rupgård, som han havde modtaget i Hans Oldelands og Gyldenlø-
ves tid. Til trods for, at dommen faldt ud til præstens fordel og
kongelig konfirmation herpå, måtte præsten i 1667 alligevel erken-
de, at han ikke havde modtaget nogen refusion et stykke tid.⁵⁹

Igennem 20 år herskede kaotiske forhold på godset, indtil en ny
storhedstid indvarsledes i 1678 med Christian d. V.s indrømmelse
af adelsprivilegier til kancelliråd Nicolaus Brüggemann, der gen-
nem ægteskab var kommet i besiddelse af Østergård.⁶⁰ Året efter
lykkedes det at erhverve Ulriksholm⁶¹, og i 1683 kompletteredes
den gamle hovedgårdstakst med kongens tilladelse til atter at
lægge Trellerup by under hovedgårdstakst, da det var vitterligt, at
allerede Christian d. IV havde ladet byen inkorporere i hovedgår-
dens enemærke, hvortil den endnu var indhegnet.⁶²

Gyldenløves hovedgårdskompleks var hermed genoplivet, men
atter skulle det vise sig ugørligt at inkorporere Trellerup fuldstæn-
digt i hovedgårdstaksten. Tyve år efter i 1703 optræder atter en
Trellerupgård⁶³, og den synes først nedlagt igen ved den endelige
adskillelse af Ulriksholm og Østergård, hvorom senere.

Ikke alene lykkedes det at samle den gamle hovedgårdstakst,
men Brüggemann sørgede også for at samle et bøndergods, der
fuldstændigt sprængte de gamle rammer. I 1679 erhvervede han
Jus Patronatus til Munkebo, Kølstrup og Agedrup sogne med kir-
kernes tiende og tilliggende bøndergods (6 g og 1 h).⁶⁴ I Marslev
sogn, hvor hovedgården hidtil ikke havde ejet gods, lykkedes det i
1681 at købe 2 gårde i Radstrup og 5 i Hølev, og et ikke mindre
kup gjorde Brüggemann i 1683, hvor han mageskiftede sig til hele
Bullerup by⁶⁵, der siden reformationen havde været i kronens be-
siddelse. Byen bestod da af 8 gårde, 2 gadehuse og en mølle, der
i 1588 vurderedes som lige så god som herredets fire andre møller
til sammen.⁶⁶ Nøjagtigt 300 år efter Bullerup-godsets første omtale
lykkedes det altså at lægge dette under opkomlingen Ulriksholm,
og tilmed erhvervedes altså samtidigt en god del af Bullerup-
godsets oprindelige besiddelser i Hølev og Radstrup. Som kronen
på værket lykkedes det endnu samme år for Brüggemann at opnå
fri birkeret over Ulriksholm og Østergård gods.⁶⁷ Godset var her-

med godt på vej til at erobre det gamle kloster og krongods og dermed slutte ringen til den middelalderlige godsstruktur. Det lykkedes sønnen Godske Hans von Brüggemann at opfylde denne drøm. I 1718 erhvervede han det sidste krongods i området.⁶⁸ Foruden 12 gårde og 3 huse med jord i Ullerslev opnåedes ved denne lejlighed 2 gårde i Munkebo, 6 i Dræby, 2½ i Kølstrup, 2 i Kertinge, 7 i Ladby og 1 gård og 1 hus i Hundslev. I hans tid opnåede Ulriksholm sit endelige højdepunkt. Nedenstående tabel viser dels godsets bøndergods i 1728⁶⁹ og dels det totale antal gårde og huse i hvert ejerlav 1774 (ifølge Pontoppidans Danske Atlas. Vol. VI. Kbh. 1774).

Ulriksholms bøndergods 1728

<u>Herred</u>	<u>Sogn</u>	<u>Ejerlav</u>	<u>1728</u>	<u>totalt 1774</u>
Bjerge	Kølstrup	Kølstrup	7 g+ 7 h	4 g+ 9 h
		Kertinge	13 g+ 7 h	13 g+ 9 h
		Ladby	8 g+ 3 h	12 g+12 h
		Hundslev	4 g+ 3 h	12 g+14 h
	Agedrup	Agedrup	1 g	4 g+ 2 h
		Bullerup	7 g+ 4 h	7 g+ 8 h
		Vr. Kærby	8 g+ 3 h	12 g+ 6 h
	Munkebo	Munkebo	13 g+ 2 h	14 g+23 h
		Tornø	1 g	1 g
		Dræby	14 g+ 3 h	17 g+14 h
Marslev	Holev	5 g+ 1 h	9 g+ 7 h	
	Radstrup	2 g	4 g	
Åsum	Seden	Seden	15 g+ 5 h	16 g+13 h
	Åsum	Rågelund	1 g	5 g
Øvrige gårde			26 g+ 5 h	
			125 g+43 h	

I forhold til Gyldenløves tid var bøndergodset fordoblet. Langt den overvejende del af godset lå godt arronderet i Kølstrup, Agedrup, Munkebo og Seden sogne, hvor ¾ af gårdene var på Brüggemanns hænder.

I 1730 skiftede Godske Hans von Brüggemann mellem sine to børn, således at Ulriksholm tilfaldt datteren og Østergård sønnen.⁷⁰ Østergård, hvis skæbne da i knap 100 år havde været forbundet med Ulriksholm, blev hermed revet løs fra et fællesskab, der ikke

siden er blevet genetableret. De to hovedgårdes takst var da faktisk nøjagtig lige store, nemlig godt 50 tdr. htk. til hver. Bøndergodset blev i hovedsagen delt således, at Ulriksholm foruden Kølstrup sogn modtog fæstegårdene i Marslev sogn, medens Østergård overtog Munkebo, Agedrup og Seden sogne.

Efter adskillelsen fra Østergård oplevede Ulriksholm endnu en blomstringsperiode, hvis højdepunkt vel var erhvervelsen af de middelalderlige hovedgårde Klarskov og Kejrup i henholdsvis 1734 og 1741. Klarskov afhændedes dog atter allerede i 1766. Sammen med Kejrup erhvervedes et mindre tilliggende fæstegods bestående af 10 gårde og 11 huse.⁷¹

Den sidste mand af slægten Brüggemann på Ulriksholm blev Poul Rosenørn, der overtog godset i 1790. Poul Rosenørns tid betegner slutkapitlet for godskomplekset Ulriksholm. Ved overtagelsen var godsets fæstegods stadig intakt, omfattende efter matriklen 63 gårde, men i praksis kun 51, da 12 var forsvundet ved sammenlægning til færre, men større gårde.⁷² Poul Rosenørn forsøgte at reformere fæstegodset ved dels at gøre gårdene lige store i hartkorn, og dels ved at oprette en mængde husmandsbrug á 3 skæpper hartkorn. Af sådanne fandtes 1797 8 i Kølstrup, 8 i Kertinge og 15 i Hundslev.⁷³ Men lige meget hjalp det; efterhånden blev fæstegodset solgt fra, og selve hovedgårdstaksten formindskedes ved udparcellering af Kørsinges gamle område til gårdene Ørnfelt og Rosenlund. Ørnfelt placeredes symbolsk nok ret op ad den gamle bondeby Kørsinges tomt. I matriklen 1844⁷⁴ fremstår Ulriksholm som en proprietærgård på 24 tdr. htk. Det var da lykkedes at generhverve Rosenlund-parcellen på 5 tdr. htk., medens Ørnfelt på 27 tdr. htk. først tilbagekøbtes i 1879.⁷⁵

Fæstegodset til Ulriksholm var da forlængst indskrænket til huse, hvoraf der i 1845 fandtes 33 alle med hoveriydelser.⁷⁶ Men også dette var ved at blive historie – syv år efter afløstes 15 fæstehusmænds hoveri ved et møde på Geels kro.⁷⁷

Midten af 1800-tallet betegnede således et lavpunkt for godset. Ikke alene var fæstegårdene væk, men hovedgårdstaksten var også udstykket. Som nævnt lykkedes det dog i 1879 at gensamle landsbyerne Skinnerups og Kørsinges oprindelige areal, og siden 1911 er

hele området blevet drevet fra Ørnfelt,⁷⁸ medens Ulriksholm slot i dag har fundet ny anvendelse som herregårdspension.

Udviklingen fra hoveridrevet storgods til moderne avlsgård forløb derimod langsommere på Østergård. Efter adskillelsen fra Ulriksholm lykkedes det at få nedlagt den uheldsramte Trellerup-gård endnu en gang, og denne gang forblev Trellerup-jorden under Østergård i næsten 200 år. Åbenbart var der nu hovningsbønder nok til en større centralt drevet hovedgårds mark.

I 1778 var bøndergodset til Østergård på 56 gårde regnet efter matriklen, men da enkelte gårde også her var sammenlagt, i praksis 53.⁷⁹ I de følgende årtier gennemførtes også her reformer, hvorved fæstegårdene gjordes lige i hartkorn, samtidig med at husmandslodder på 3 skæpper hartkorn udstykkedes på samlebånd. I Vr. Kærby var der således i 1802 12 huse á 3 skp. htk., og 10 lodder yderligere var udstukne, men endnu ikke bebyggede og bortfæstede.⁸⁰

Endnu i 1850 var fæstegodset på ikke mindre end 26 gårde og 72 huse,⁸¹ men i løbet af de næste 50 år blev det solgt fra, og i 1922 blev gården endog afhændet til Udstykningsforeningen for Sjællands og Fyns Stift, der fraskilte 230 tdr. (af de i alt ca. 600 tdr. land), hvoraf Trellerup atter opstod,⁸² men nu som husmandskoloni (på den dårlige jord!), tæt ved tomten af den gamle by. Trælle – torp navnet toges således atter i anvendelse – det passede jo i grunden også udmærket til det opslidende liv, der ventede husmændene på de nye lodder. Sandsynligvis vil husmandskolonien Trellerup i nær fremtid blive endnu et overstået kapitel i bebyggelsens omskiftelige historie. Overalt i landet forsvinder husmandsbrugene nu med rivende hast. De sammenlægges til større gårde, eller går op i allerede bestående enheder – en proces, kolonien Trellerup også undergår.

Igennem 600 år har ejendomsudviklingen i vort område således formet sig som en dynamisk skiften mellem stordrift og smådrift, fæstegods og selvejendom. I 1300- og 1400-tallet lå adskillige hovedgårde spredt ud over området ofte flere i hvert sogn. De fleste af dem var ganske små med en hovedgårdsmark svarende til en

2–3 bøndergårdes areal, og med undtagelse af Bullerup-godset et tilliggende bestående af nogle få fæstebønder og hoveriydende gårdsæder.

Med middelalderens udgang forsvinder alle disse hovedgårde, delvis måske på grund af den almindelige økonomiske krise, men især fordi det lykkedes klostrene at samle meget store besiddelser i området – godsrigdomme, som senere kronen overtog. Hverken kloster eller konge havde brug for de mange små hovedgårde, der i stedet udstykkedes til fæstegårde. Hårdest gik det ud over landsbyhovedgårdene Bullerup, Kertinge, Dræby og Skinnerup, der helt forsvandt som storgårde, medens Hundslev Skovgård dog overlevede som en middelstor landsbygård med i dag 77 ha. Bedre gik det enestegårdene. Klarskov og Kejrup har helt op til i dag holdt sig på storgårds-størrelsen og er nu proprietærgårde på henholdsvis 146 og 182 ha.

Med 1500-tallets økonomiske opgangstider startedes en ny koncentrationsfase med udgangspunkt i egnen umiddelbart syd for Kertinge Nor, der udgjorde en lakune i klostrenes besiddelser. Ved kongelig bistand blev tre nye mindre hovedgårde Skinnerup, Trellerup og Østergård i 1600-tallet slået sammen til stordriften Ulriksholm, hvis hovedgårdstakst ækvivalerede 16 bøndergårdes tilliggelse, foruden det nødvendigt omfattende hoveriydende fæstegods.

Trods voldsomme fluktuationer lykkedes det at opretholde og endda øge Ulriksholms og Østergårds godskompleks indtil ca. 1800, hvor fæstegodset sælges fra Ulriksholm, og selve hovedgårdstaksten endda udparcelleres i tre. Sidst i 1800-tallet sælges bøndergodset også fra Østergård, og i 1920'erne udstykkes husmandskolonien Trellerup fra hovedgårdstaksten. Ejendomsstrukturen i området har således undergået voldsomme forandringer i periodens løb. Forandringer, der må ses som en følge af stadige ændringer i den økonomiske struktur: varierende afsætningsmuligheder og priser, driftsmåder og tekniske fremskridt, skatteforhold. Netop i disse år koncentrerer ejendomsforholdene atter. Således er antallet af bedrifter på Sjælland-Fyn i perioden 1960 til 1973 reduceret med 39 %, ⁸³ og de større brug vinder atter frem på de mindres bekost-

ning. I vort område giver dette sig bl. a. udtryk i en koncentration af jord omkring de gamle storgårde Ulriksholm-Ørnfelt, Østergård og Klarskov. På grund af de tekniske fremskridt lader de nyhervede jorder sig dyrke direkte fra hovedgården, hvorfor hoveridende gårdsæder og fæstebønder nu er overflødige. Mulighederne for udvidelse af „hovedgårdstaksten“ synes hermed gunstige som aldrig før, og stordriften er på vej mod en ny blomstringsperiode.

Vi skal imidlertid ikke dvæle ved den igangværende strukturudvikling, men blot konstatere, at strukturproblemer og strukturudvikling uophørligt har ændret ejendomsfordelingen i vort område igennem de 600 år, den har kunnet iagttages.

Er bebyggelsesforholdene tilsyneladende statiske for den samtidige iagttager, så er dynamikken dog mere iøjnefaldende ved det større perspektiv, som historien giver os.

Noter:

1. Jytte Jensen: *Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne*. Odense University Studies in History and Social Sciences. Vol. 50. 101 s., Odense 1977.
2. Beløbet dækker kun udgifterne til den arbejdskraft og de materialer, som godsset ikke selv kunne levere.
3. RA. Kommissionsmatriklen 1661-62. Fyns Matrikels 1ste part.
4. Denne relative nedprioritering er vel også årsagen til, at forfatteren ikke synes opmærksom på, at hovedgårdens jord i 1649-51 udvidedes med de af samme grund nedlagte landsbyer Trellerups og Kørsinges areal. (Gunnar Olsen: *Hovedgård og Bondegård*. Kbh. 1957 s. 325f).
5. Undersøgelserne er et led i projekt Landsbyens Opståen og Udvikling, der ledes af cand. mag. Torben Grøngaard Jeppesen og undertegnede. Projektet påbegyndtes ved Odense Universitet i oktober 1975, og de arkæologiske undersøgelser herunder foregår i Fyens Stiftsmuseums regi. Ved siden af de generelle undersøgelser på Fyns-plan er nogle mindre områder udvalgt til mere intensive undersøgelser. Egnen syd for Kertinge Nor er et sådant område, hvor der bl. a. er foretaget udgravninger i alle eksisterende landsbyer med henblik på at fastslå deres alder. Desuden er de nedlagte landsbyer Trellerup, Kørsinge og Skinnerup blevet lokaliseret, og der foretages i øjeblikket prøvegravninger i Kørsinges tomt. Projektets målsætninger, metoder og foreløbige resultater er beskrevet i:
EPC & TGJ: *Landsbyens opståen og udvikling*. Udkast til et projekt. Be-

- byggelsesarkæologi. Udg. af Henrik Thrane. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab. Nr. 17. Odense 1976 s. 106–116.
- TGJ: Stedskontinuitet i fynske landsbyer belyst ved hjælp af den arkæologiske metode.
- EPC: Den stationære landsbys opståen. Overvejelser omkring den fynske bebyggelse på overgangen mellem oldtid og middelalder.
- I „Kontinuitet og Bebyggelse“. Udg. af Henrik Thrane, Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab. Nr. 22. Odense 1977 s. 66–89.
6. RA. Reg. 108 A pk. 4 stk. 4 og 5. Behandlet af H. Bennike Madsen: Den rige hjælpe den fattige. En undersøgelse af skattemandtallet fra Næsbyhoved len 1511. Historisk Tidsskrift 11. rk. 6. bd. (1960) s. 313–357.
  7. Bennike Madsen anf. arb. s. 342.
  8. Under Hundslev, Kølstrup sogn, nævnes 10 bønder, men 4 af byens gårde siges i 1568 af arilds tid at have ligget til nabosognet Rynkeby (De ældste danske Arkivregistraturer bd. V. 2 Kbh. 1910 s. 915). Under Rynkeby sogn opregner mandtallet netop 4 bønder uden stedsangivelse – rimeligvis fra Hundslev.
  9. I forhold til vort undersøgelsesområde ligger Vejrup hovedgård afsondret på et sydligt næs af Marslev sogn, og den er derfor ikke medtaget i den videre behandling.
  10. I et skattemandtalt fra 1610, Odensegård len, RA, opregnes 15 bønder i Åsum og 5 i Rågelund.
  11. Skiftet aftrykt i K. Barner: Familien Rosenkrantz' historie. I. Kbh. 1874. Dipl. XIX. Kartografisk fremstilling af godset findes hos E. Ulsig: Danske Adelsgodser i Middelalderen. Kbh. 1968. Kort 7.
  12. Trap: Danmark V. Udg. bd. V, 1. Odense Amt. Kbh. 1956 s. 283.
  13. Aftrykt i De ældste danske Archivregistraturer. Bd. 4. Kbh. 1885 s. 57–274.
  14. Aksel E. Christensen: Store og små og mange slags fynske bønder. Trykt i Danmark, Norden og Østersøen. Kbh. 1976; s. 251 antager ligeledes hovedgårds status for Klarskov.
  15. Se C. A. Christensen: Ændringerne i landsbyens økonomiske og sociale struktur i det 14. og 15. århundrede. Hist. Tidsskr. 12. rk. bd. 1 1964, s. 257–348.
  16. De ældste danske Archivregistraturer bd. I. Kbh. 1854 s. 32.
  17. Danske Middelalderlige Regnskaber 3. rk. I. bd. Roskildekirkens Jordebøger og Regnskaber. Udg. v. C. A. Christensen. Kbh. 1956 s. 57.
  18. Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis 14/5 1473. I låsebrevet til Sten Basse Rep. 9/11 1438 benævnes beboeren af gården i Kørsinge: Andersens Webnere; skal man heri se et indicium for en væbnergård?
  19. De ældste danske Archivregistraturer bd. IV s. 203.
  20. LAO. Odense Amtstue Arkiv. Matriklen for Odensegård Amt af 1664.
  21. Sv. Frederiksen: Åsum. Træk af sognets historie. Odense 1968 s. 12 og 45.
  22. De ældste danske Arkivregistraturer. 5. bd. Kbh. 1910 s. 619.
  23. Aksel E. Christensen: Problemer vedrørende adel og hovedgårde i dansk senmiddelalder. I „Danmark, Norden og Østersøen“. Kbh. 1976 s. 234.
  24. Trap bd. III, Kbh. 1954 s. 811.
  25. Under Odensegård len administreredes tillige Sct. Hans Klosters ejendom-

- me. RA. Odensegård len. Jordebog 1588/89.
26. RA. Reg. 108 A pk. 51 stk. 4. Jordebog over Næsbyhoved (senere Odensegård) len ca. 1540.
  27. Kronens Skøder bd. I 1535–1648. Kbh. 1892 22/11 1576.
  28. *Ibid* 5/3 1579.
  29. Jacob Ulfeldts Jordebog på Ulfeldsholm, Selsø og Bavelse 1588. Ved Svend Gissel Kbh. 1964 s. 15.
  30. *Ibid.* s. 39. Jvf. Mester Jacob Madsens Visitatsbog. Ved A. R. Idum. Kbh. 1929 s. 142.
  31. Erik Hardenbergs Jordebog 1583. Trykt i Odense Katedralskoles årsskrift 1928 s. 5–74 ved H. H. Fussing.
  32. Kronens Skøder I 15/2 1584.
  33. Aksel E. Christensen: Store og små . . . s. 245 ff.
  34. Jacob Madsens Visitatsbog s. 140.
  35. RA. Odensegård len, Skattemandtal 1610.
  36. Skiftet efter Rigsråd Eske Brock 1626. Ved C. Rise Hansen. Kbh. 1965.
  37. Forholdet mellem hovedgårdsckspansion og nedlæggelse af bøndergårde er behandlet af Gunnar Olsen: Hovedgård og Bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525–1774. Kbh. 1957. For Fyns vedkommende er yderligere materiale inddraget og behandlet af undertegnede i „Landsbynedlæggelser og hovedgårdsckspansion på Fyn“. Forventes trykt i Historisk Tidsskrift 2. bind 1978.
  38. Præsteindberetninger til Ole Worm 1623–24. Ved Frank Jørgensen. Bd. II. Kbh. 1974 s. 87.
  39. Danske Kancelliregistranter 1535–1550. Kbh. 1881–82. 30/3 1549.
  40. Kronens Skøder 26/3 1616. Ironisk nok er skødet udstedt på Antvorskov Slot.
  41. Danske Slotte og Herregårde. (DSOH). Bd. 7. Kbh. 1965 s. 110.
  42. RA. Diverse lens- og godsregnskaber før 1660. Skinnerup. Jordebog over Skinnerup 1643/1644.
  43. Trap bd. V, 1 s. 275. Jvf. Jacob Madsens Visitatsbog s. 140.
  44. RA. Jordebog over Skinnerup 1640 og 1641. Med i købet af hovedgården fulgte kun 6 gårde, men den tidligere ejer Hans Oldeland afhændede samme år yderligere 3 gårde til kongen.
  45. RA. Diverse Lens- og godsregnskaber før 1660. Skinnerup. (g:gård, h:hus).
  46. Denne skattefrihed havde allerede de hoveriydende bønder i hovedgårds-sognet, ugedagstjenerne, hvorfor det var vigtigt at samle fæstegodset inden for hovedgårdssognet.
  47. Alle jordebøger og regnskaber er beliggende i RA: Diverse Lens- og godsregnskaber før 1660: Skinnerup. (jb:jordebog, rs.:regnskab).
  48. Jytte Jensen anf. arb. s. 25 og s. 59.
  49. RA: Danske Kancelli B 118. Fyns Stift 1649. Bispens erklæring om præster-nes indkomster med bilag.
  50. LAO. Bispearkivet. Bjerger herreds breve nr. 16. 10. april 1662 med afskrifter af tidligere breve.
  51. LAO. Bispearkivet. Indberetninger om præstekaldenes indkomster 1801–13. Bjerger Herred 1812.

52. RA. Kongehusets arkiv. Pk. 466. Ulrik Christian Gyldenløve 1645–59. Regnskab for Ulriksholm 1654.
53. Disse angivelser er ud fra matrikelkompleksets beregningsbøger (kaldet modelbøger) indkodet på EDB af lektor F. Stendal Pedersen. Institut for Historie. Odense Universitet.
54. Jytte Jensen anf. arb. s. 59f.
55. LAO. Odense Amtstue arkiv.
56. LAO. Bispearkivet. Bjerge Herreds Breve nr. 20 B. Dom angående refusion af Trellerupgård. 18. nov. 1661.
57. LAO. Bispearkivet. Bjerge Herreds Breve nr. 16.
58. Indberetninger om præstekalds forringelse siden 1660. Samlinger til Fyens Historie og Topografi bd. IX. Odense 1884 s. 239.
59. LAO. Bispearkivet. Bjerge Herreds Breve 1553–1785. Bjerge Herreds Provstebog 1667. For retssagen 1661 se note 56.
60. Kronens Skøder bd. II. Kbh. 1908 8/6 1678.
61. DSOH bd. 7. s. 133.
62. LAO. Ulriksholms godsarkiv. Dok. vedr. køb og salg af gård og gods 1667–1856. 8/5 1683.
63. Gården var på 25 tdr. htk. – svarende til den vurdering, de 4 genoprettede gårde fik i 1682. (Henrik Pedersen: De Danske Landbrug. Kbh. 1928 s. 83, Trap bd. V, 1 s. 275).
64. Kronens Skøder 22/7 1679.
65. Ulriksholms godsarkiv anf. st. 23/9 1681 og 13/6 1683.
66. Jacob Madsens Visitatsbog s. 129.
67. Kronens Skøder 22/9 1683.
68. Kronens Skøder. Bd. III. Kbh. 1941 31/10 1718.
69. LAO. Ulriksholms Godsarkiv. Jordebog 1728.
70. DSOH bd. 7 s. 134.
71. LAO. Kejrupgård Godsarkiv. Jordebog 1740.
72. LAO. Ulriksholm Godsarkiv. Jordebog 1792.
73. Ibid. Jordebog 1797.
74. LAO. Bjerger-Åsum herreds fogeds Arkiv.
75. Danmarks Større Gårde. Bd. 3 1963 s. 505.
76. LAO. Ulriksholm godsarkiv. Jordebog 1845.
77. Ibid. Jordebog 1852.
78. Danmarks Større Gårde bd. 3, s. 502.
79. Odense Amtstue Arkiv. Jordebøger indsendt fra godserne Vejrupgård – Ålykkegård 1760 – 1838. Østergård 1778.
80. Ibid. Jordebog 1802.
81. LAO. Østergårds Godsarkiv. Jordebog 1850.
82. Danmarks Større Gårde bd. 3, s. 494.
83. Redegørelse vedrørende landbruget og den fysiske planlægning. Landbrugsministeriet marts 1976 s. 10.